

Ірына Бурдзялёва

Мінск

Раман Э.Т. Масальскага *Пан Падстолиц* у шэрагу еўрапейскіх літаратурных утопій

Так сталася, што многія творы даўняй і новай шматмоўнай літаратуры Беларусі нараджаюцца двойчы: спачатку ў арыгінальным моўным абліччы ў культурна-гістарычным кантэксце свайго часу, паўторнае іх нараджэнне адбываецца праз сучасныя пераклады на беларускую мову. Здзейснены сёння мастацкі пераклад даўніх тэкстаў належыць ужо бягучаму літаратурнаму працэсу, і асэнсаванне гэтых твораў, іх рэінтэрпрэтацыя адбываецца ў новай сацыякультурнай сітуацыі. Такім чынам актуалізаваўся раман Эдварда Тамаша Масальскага *Пан Падстолиц*, альбо *Чым мы ёсць і чым быць можам* (друкаваўся з 1831 па 1833 гг.), які выйшаў у 2015 г. у перакладзе на беларускую мову.

Па сваёй ідэйна-тэматычнай адметнасці раман Э.Т. Масальскага займае ў беларускай літаратуры выключнае месца і ўтрымлівае шэраг тыпалагічных рыс, уласцівых жанру літаратурнай утопіі. Твор пазначаны як адміністрацыйны раман, што само па сабе мае на ўвазе мастацкае канструяванне рацыянальна арганізаванага і сістэмна скаардынаванага свету. Сапраўды, чацвёртая і пятая часткі рамана маюць аднолькавую назву *Ідэалы* і прэзентуюць чытачу праект узорнай сядзібнай прасторы, заснаванай на прынцыпах рацыяналізму і гуманізму, з прамымі інструкцыямі па яе практычнай рэалізацыі.

Літаратурная ўтопія – агульнаеўрапейская мастацкая з’ява, вытокі якой хаваюцца ў самой прыродзе чалавечай псіхікі. Як гнуткае і рухоме жанравае ўтварэнне ўтопія падлягала ўплыву гістарычных, культурна-ідэалагічных фактараў і за сваю літаратурную гісторыю назапасіла вялікую колькасць жанравых мадыфікацый. Пэўныя праблемы ў вызначэнні і вывучэнні ўтапічных твораў абумоўлены сінтэтычнасцю жанру і яго пагранічным становішчам у літаратурным працэсе. Літаратурная ўтопія спалучае ў сабе розныя тыпы свядомасці – навукова-аналітычны і мастацка-вобразны. Вынікам з’яўляюцца шматлікія жанравыя злучэнні ўтопіі з сацыяльна-палітычным, прыгодніцка-авантурным раманам, з філасофскімі дыялогамі, публіцыстыкай ці навуковымі выкладамі. Беларускі філосаф Чэслаў Кірвель характарызуе ўтопію як з’яву, якая знаходзіцца “на стыку побытавай і тэарэ-

тычнай свядомасці, вобразным і канцэптуальным успрыняццём рэчаіснасці, псіхалогіяй і ідэалогіяй, рэлігіяй і навукай”¹.

Варта заўважыць, што і сама постаць Э.Т. Масальскага вылучаецца разнапланавасцю праяваў. Ён – магістр права і філасофіі, аўтар артыкулаў па эканоміцы сельскай гаспадаркі, разам з тым яму належыць названы вышэй раман і змястоўныя мемуары. Хто ён: мастак-літаратар ці эканаміст-практык, які тып свядомасці з’яўляецца дамінантным? Раман *Пад Падстолиц* паказвае, што талент Э.Т. Масальскага сінтэтычны па сваёй прыродзе, але на першы план выступае не эстэтычнае перасэнсаванне рэчаіснасці, а праявы рацыянальна-крытычнага мыслення.

Твор Э.Т. Масальскага прасякнуты дыдактычным пафасам. Гэта тычыцца як першых частак, якія можна суаднесці з раманам нораваў, так і апошніх раздзелаў *Ідэалы*, у якіх утапічны кампанент найбольш адчувальны. Пра задачу актыўнага ўздзеяння на чытача сведчыць аўтарская прадмова і ўступ, дзе ўтрымліваецца прамая апеляцыя да шляхты, як да патэнцыяльна грамадска-актыўнага саслоўя, ад якога залежыць будучыня краю: “Каб звярнуць увагу на гэты найважнейшы наш абавязак, дзеля таго, каб давесці, што ў нашых руках ёсць спосабы паправіць наш быт, дзеля таго, каб паказаць, што гэта за спосабы, аўтар вырашыў выдаць гэтую кнігу”². Письменнік прапануе канкрэтныя спосабы выйсця з сацыяльна-эканамічнага тупіка, а каб захапіць сваімі рэфарматарскімі ідэямі як мага большую чытацкую аўдыторыю, выкарыстоўвае нескладаны любоўны сюжэт: “Жадаючы зрабіць сваю кнігу даступнаю для ўсіх чытачоў, якім яна прызначана, аўтар вырашыў падаць яе не ў паважным навуковым выглядзе, а ў форме рамана, каб наблізіць яе і да не вельмі адукаваных, і да тых нават, якім хапае часу чытаць толькі дзеля забавы”³.

Раман *Пан Падстолиц* з’яўляецца рэакцыяй на недасканаласць рэчаіснасці і імкненнем проціпаставіць ёй ідэальную грамадскую супольнасць, самаарганізаваную праз ідэю ўсеагульнага дабра ў пэўнай сацыяльнай арыентацыі. Другая частка назвы рамана *Чым мы ёсць і чым быць можам* падкрэслівае яго двухпланавасць, апазіцыйнасць першых і апошніх частак, супрацьпастаўленне рэальнага-ідэальнага, якое ёсць асновай любога ўтапічнага твора. На крытычным пафасе адмаўлення рэчаіснасці сцвярджаліся ўтопіі Томаса Мора, Джанатана Свіфта, Вальтэра, Жана-Жака Русо, Луі Себасц’яна Мерсье, Ігнацы Краціцкага ды іншых аўтараў.

Письменніцкае майстэрства Э.Т. Масальскага найбольш праяўляецца ў першых трох частках рамана, дзе па чарзе паўстаюць вобразы

¹ Ч. К и р в е л ь, *Утопическое сознание: сущность, социально-политические функции*, Минск 1989, с. 17.

² Э.Т. М а с а л ь с к і, *Пан Падстолиц, альбо Чым мы ёсць і чым быць можам*: прадм., пер. з польскае мовы і камент. М. Хаўстовіча, Warszawa 2015, с. 6.

³ *Ibidem*, с. 6.

гаротных сялян і дэградаванай шляхты, беспрынцыповых мясцовых урадоўцаў і чыноўнікаў, купцоў, рамеснікаў, мяшчан. Такім чынам аўтар імкнецца панарамна паказаць праблемны стан усіх слаёў грамадства, смела і рашуча вылучыўшы на першы план самыя брыдкія і адмоўныя бакі.

У апісанні абуральных бакоў рэчаіснасці ўтопія звычайна актыўна задзейнічала сатыру. Прычым пад крытыку падпадалі не прыватныя ці адзінкавыя з’явы: маральна дэфармаванай, алагічнай і абсурднай паказвалася ўся сучасная рэчаіснасць. Э.Т. Масальскі таксама трапна і дарэчы выкарыстоўвае сатырычныя сродкі. Кампазіцыйна першыя часткі рамана складаюцца з шэрагу таленавіта напісаных мікрасюжэтаў, у якіх у сатырычным плане падаюцца ілюстрацыі заняпаду маральнасці і эканамічнай катастрофы. Яны нанізаны на постаці двух галоўных герояў – каментатара пана Падстолица і яго слухача, Уладзіслава. Дарэчы, пісьменнік так і не называе ўласнага імя Падстолица. Абодва героі выступаюць не як індывідуалізаваныя персанажы, а хутчэй як функцыі: пан Падстолиц з’яўляецца прамым выказнікам аўтарскай крытычнай думкі, Уладзіслаў патрэбны ў такой сітуацыі як слухач, які раз-пораз задае Падстолицу пытанні і інспіруе таго на разгорнутыя тэарэтычна-дыдактычныя выказванні.

Звяртае на сябе ўвагу грамадзянская смеласць і мужнасць аўтара, які на прыкладзе сям’і бедняка Тадэвуша праўдзіва апісаў стан сялянства, самадурства і бесчалавечнасць прыгоннікаў. “Няма добрых паноў, – кажа маленькі сын Тадэвуша, – усе яны нашу кроў п’юць”¹. Іх гаспадары, сямейства пана Харунжага, дбаюць толькі пра грошы на модныя рэчы, тым часам як уласная гаспадарка знаходзіцца ў поўным заняпадзе. Дачуўшыся, што за чалавечыя валасы даюць някепскія грошы, яны, як здзекліва паказвае аўтар, гатовы да прамой рэалізацыі метафары “стрыгчы сялян як баранаў”. З іроніяй і абурэннем аўтар піша пра фальшывую “Ласку Божую”, так па-фарысейску называюць клопат паноў пра сваіх падданных. Пісьменнік параўноўвае забітага беларускага селяніна з “мурынам, які канае ад здзекаў крывавага наглядчыка ў капальнях Новага свету. Гэтакая шляхецкая «Ласка»”². У постацях шляхты, гасцей пана Харунжага, назіраецца тыпізацыя заганаў гэтага саслоўя. Харунжы – увасабленне жорсткасці і невуцтва, Маршалак – амбітнасці і фанабэрыі, Капітан – спешчанасці і марнатраўства. Іх мова персаналізаваная, насычаная словамі-маркёрамі і характэрнымі выразамі, дыялогі надзвычай ілюстратыўныя і малююць норавы дэградаванай шляхты. Некаторыя мікрасюжэты набываюць фарсавы характар, напрыклад, купля-латэрэя капялюшыка, калі пад маскай дабрачыннасці хаваецца рабунак і вымагальніцтва. “Абыякавасць да лёсу краю, гультайства, марнатраўства, бязладдзе і тытуламанія – гэта спадчына

¹ *Ibidem*, с. 28.

² *Ibidem*, с. 46.

амаль кожнае сям'і,¹ – канстатуе хранічныя хваробы шляхты Падстоіц. Э.Т. Масальскі паказвае пагарду як шляхты, так і мяшчанства да асветы і адукацыі, грамадзянскую пасіўнасць, адсутнасць асабістай зацікаўленасці ў рэформах.

У рамане няма замілаванасці старой шляхецкай вольнасцю і старасвецкім традыцыяналізмам, якую мы знойдзем у многіх пісьменнікаў-сучаснікаў Э.Т. Масальскага. Аўтар не сімпатызуе сарматызму, ён цалкам еўрапейскі і сваім крытычным пафасам нацэлены ў будучыню, да радыкальных перамен, якія здатны разварушыць сацыяльна-эканамічнае жыццё краю і надаць новы імпульс яго развіццю. Сярод гасцей паноў Харунжых пэўную сімпатыю выклікае адзіны пан Каморнік, небагаты патрыярхальны шляхціц, якога Падстоіц далучыў да “няшкодных абывацеляў”. Але ж і карысці ад яго ніякай. Гэта тып кансерватыўнай, патрыярхальнай шляхты, пазбаўленай энергіі, крэатыўнасці, вітальнай сілы, якая забяспечвае рух наперад. Пісьменнік паказвае, што старасвецкая шляхта выраджаецца, яна не прыдатная жыць у новых варунках, якія дыктуе час. У якасці ўзору грамадскай і эканамічнай актыўнасці, імклівага развіцця прамысловасці, аўтар некалькі разоў прыводзіць ЗША: “Прыклад шмат якіх амерыканскіх правінцый даводзіць, як хутка і шчасліва можа змяніцца край, калі ўвесь народ прыкладзе дзеля гэтага намаганні”². А ў каментарых пазначае: “З 1809 г. пачалася тая цудоўная эпоха. Паўсюль у Паўночнай Амерыцы ствараліся мануфактуры і адкрываліся багатыя крыніцы заможнасці... Агая 20 гадоў таму была пустыня, заселенаю дзікімі плямёнамі, у 1810 г. праз некалькі гадоў пасля таго, як з'явіліся тут першыя перасяленцы, ужо выпрадукавала 2.000.000 ярдаў суконных, баваўняных і лляных тканінаў; выгнала 1.000.000 галонаў гарэлкі, 13.000.000 фунтаў цукру і г. д.”³ Побач з падобнымі прыкладамі прамысловага прагрэсу камічна глядзіцца таксама досыць сімпатычная, але безнадзейна маральна састарэлая постаць пана Бурмістра, даўняга сябра Падстоіца. Гэты апісаны з мяккай іроніяй “няшкодны абывацель” таксама застаўся ў мінулым, ва ўспамінах далёкай маладосці, а яго мову аўтар удала насычае шматлікімі лацінізмамі і выказваннямі, узятымі з *Альвара*. Як паказвае пісьменнік, большая частка шляхты і мяшчан знаходзіцца ў палоне шматлікіх забабонаў, і нават “няшкодныя абывацелі” не бачаць сябе ні ў прамысловасці, ні ў гандлі, ніяк не зацікаўлены ні ў навацыях ва ўласнай гаспадарцы, ні ў зменах звыкллага ладу жыцця.

Аўтар далёкі ад абстрактнага гуманізму і сентыментальнай замілаванасці беднымі і пагарджанымі, ён абірае для галоўнага героя ролю дабрачыннага прагматыка. Пан Падстоіц сцвярджае, што “дабро павінна быць разумным.” Або ён кажа: “Трэба дапамагаць, не бяд-

¹ *Ibidem*, с. 140.

² *Ibidem*, с. 195.

³ *Ibidem*, с. 207–208.

неючы”¹. Карысць багацця ён трактуе наступным чынам: “Чалавек павінен быць заможным, бо толькі ў дастатку можна даць добрае выхаванне. Беднасць нараджае заганы”². Да гонару Э.Т. Масальскага, ён ці не першым звярнуў увагу на геапалітычнае становішча краіны, гаворачы, што з яго можна атрымаць вялікую перавагу ў гандлі: “Наша геаграфічнае становішча робіць нас пасярэднікамі паміж Паўночнай Еўропай і Азіяй; з дапамогай нашых рэк і каналаў, якія ўжо ёсць, а таксама новых, можна мець такія ж выгоды, якія маюць ваколіцы Александрыі, размешчаныя паміж трыма часткамі свету”³.

Мастацкія выяўленчыя сродкі падаюцца пісьменніку замалымі, ён выходзіць за сюжэтныя межы, набывае функцыю публіцыста, навукоўца-практыка, эканаміста, сацыёлага і выкладае патрэбныя дадатковыя звесткі ў *Заўвагах* да кожнай часткі рамана. Яны насычаны статыстычнымі дадзенымі, спасылкамі на пазітыўны вопыт еўрапейскіх краін, навінамі пра навукова-тэхнічныя вынаходніцтвы, прапановамі па ўдасканаленні земляробства, прамысловасці і гандлю. Па ідэйнай скіраванасці, кампазіцыйных асаблівасцях, інфармацыйнай змястоўнасці, сінтэзу мастацкага і навуковага мыслення раман Э.Т. Масальскага стаіць асобна ў літаратуры Беларусі XIX стагоддзя.

Пісьменнік малюе татальны заняпад усіх сфер грамадства і лагічна падводзіць да разумення неабходнасці рашучых перамен. Гэтым ён падрыхтоўвае чытача да ўспрыняцця двух апошніх частак твора, у якіх на прыкладзе ўладанняў пана Падстоліца паказана мадэль ідэальнай прасторы, дзе законы рацыянальнага гаспадарання спалучаны з прынцыпамі гуманізму і сацыяльнага міру. Э.Т. Масальскі прапануе сваё бачанне ідэалу і супрацьпастаўляе яго існуючай рэчаіснасці, таму апошнія дзве часткі твора выглядаюць як выпраўлены люстэркавы адбітак дэфармаванай рэальнасці. Калі першая палова рамана дэманстравала цэлую галерэю адмоўных тыпажоў з розных саслоўяў, а сяляне паўставалі гаротнымі і забітымі, то ва ўтопіі Падстоліца ўсё наадварот. Мы бачым ідэальных паноў, святароў, мяшчан, рамеснікаў, настаўнікаў, дактароў, шчаслівых і поўных самапавагі сялян. На пачатку рамана прыгонныя пана Харунжага жывуць у гнілых хатах, хварэюць, а смяротнасць сярод дзяцей жахлівая. Ва ўладаннях пана Падстоліца наадварот: сяляне жывуць у асобных дамках, пабудаваных у грэцкім, англійскім, швейцарскім, маўрытанскім стылях, часам трымаюць парабкаў, а дзецям пагалоўна робяцца прышчэпкі. Калі падчас апісанага на пачатку рамана гарадскога балю паненкі зласліва пляткараць, інтрыгуюць, ацэньваюць строі канкурэнтак, то ў доме Падстоліца маладыя шляхцічкі, выпускніцы гаспадарчай школы, за кубачкам гарбаты абмяркоўваюць удасканаленне працэсу вырабу крухмалу, новыя спосабы кліматычнай адаптацыі экзатычных раслін і іншыя вынаходніцтвы.

¹ *Ibidem*, с. 184.

² *Ibidem*, с. 124.

³ *Ibidem*, с. 195.

“Аніводная дама нават слова не сказала пра крой каптуркоў, аніводная не іранізавала з вадаў адсутных тут суседак”¹. Невыпадкава гэты падраздзел названы ў творы *Грамадзянкі*. Калі знаёмства з сядзібай Харунжага пачыналася з панарамнага агляду яго заняпалых уладанняў і занядбанага сядзібнага дома, то частка чацвёртая *Ідэалы* прапануе дасканалую гаспадарку, утульны і камфортны дом сямейства Падстоліца. Калі для пані Харунжыхі безгустоўны парк і аранжарэя з дарагімі і каштоўнымі дрэвамі існуе выключна для фанабэрыі і ёсць сапраўдным марнатраўствам, то ў садзе і аранжарэі пана Падстоліца ўсё прыгожа, прадумана і рацыянальна. Садоўнік пані Харунжыхі гаворыць: “Ці ж не дастаткова тае карысці, што ў гэтым чароўным кутку знаходзіцца тое, пра што нават не чулі на некалькі міль навокал?”² Тым часам у садзе Падстоліца “аніводнага дрэва няма без ужытку”, тут прыгажосць і прыемнасці жыцця спалучаюцца з розумам і практычнасцю.

Вядома, што сюжэтнастваральныя магчымасці ўтопіі вельмі абмежаваныя, бо ва ўтапічнай прасторы няма ўнутраных канфліктаў, якія б забяспечвалі сюжэтнае развіццё і надавалі б дынаміку дзеянню. Сядзібная ўтопія ў рамане Э.Т. Масальскага таксама носіць пераважна апісальны характар. Тут знікае сатыра, якой былі насычаны першыя часткі, бо крытыка немагчымая з-за адсутнасці заган. Утопія ніколі не брала пад увагу супярэчлівасці і ірацыянальнасці чалавечай прыроды, і шматлікія персанажы, якімі запоўнена ўтапічная прастора рамана Э.Т. Масальскага, аднамерныя і не індывідуалізаваныя: яны з’яўляюцца ілюстрацыяй аўтарскіх ідэй і выконваюць чыста прагматычныя функцыі. Такія спецыфічныя рысы характэрныя для паэтыкі ўтопіі, як і дыялогавая форма нарацыі. Дыялог выступае адной з асноўных жанравых асаблівасцяў і традыцыйна лічыцца найбольш аптымальным спосабам перадачы інфармацыі, абмену думкамі і поглядамі. Постаці пана Падстоліца і Уладзіслава, каментатара-апавядальніка і цікаўнага слухача, і ў гэтых частках рамана застаюцца асноўнымі вобразамі, вакол якіх арганізуецца ўтапічны топас. Асаблівасці паэтыкі жанру вынікаюць з таго, што мастацкі кампанент твора з’яўляецца другасным у адносінах да яго сацыяльна-філасофскага зместу.

Ствараючы ў рамане ідэальны сядзібны топас, Э.Т. Масальскі задзейнічае як багаты вопыт заходнееўрапейскай літаратурнай утопіі, так і традыцыі польскамоўнай літаратуры Асветніцтва з папулярнай канцэпцыяй класавага салідарызму і ідэяй добрага пана. Можна згадаць творы Францішка Багамольца *Пан добры*, Францішка Карпінскага *Чыніш*, Мацея Радзівіла *Агатку*, дзе пан выступаў справядлівым і мудрым уладаром сваёй сядзібы-дзяржавы. Гэтая ж ідэя ляжыць у аснове дыдактычнага рамана І. Красіцкага *Пан Падстолі*, у якім пісьменнік намаляваў ідэальнага пана і яго рацыянальна арганізаваную гаспадарку. Прэзентуючы галоўнага героя на пачатку твора, Э.Т. Ма-

¹ *Ibidem*, с. 345.

² *Ibidem*, с. 70.

сальскі прама паказвае на генетычную сувязь свайго рамана з названым творам І. Крasiцкага. Пан Падстолиц сапраўды мае шмат агульнага са сваім літаратурным “бацькам”, панам Падстолим, а супастаўляльны аналіз тэкстаў паказвае на блізкасць праблематыкі, супадзенне некаторых сюжэтных схем і кампазіцыйных прыёмаў. Гэта тлумачыцца падабенствам мастацкіх задач і дыдактычнай скіраванасцю абодвух аўтараў, але ідэальная сядзіба-дзяржава ў творы Э.Т. Масальскага выступае ў больш сучаснай, “мадэрнізаванай” версіі, адпаведнай бягучай сацыяльна-эканамічнай сітуацыі. Розніца ў арыенцірах абодвух аўтараў заўважальная: калі герой І. Крasiцкага час ад часу спасылаецца на старажытных рымлян, антычны залаты век ці прыгадвае Казіміра Вялікага, то Э.Т. Масальскі апелюе да сучасных сацыёлагаў, эканамістаў і прамыслоўцаў.

Э.Т. Масальскі, безумоўна, быў знаёмы з утопіяй вострава Ніпу ў рамане І. Крasiцкага *Прыгоды Мікалая Дасвядчынскага*, куды пасля шматлікіх прыгод трапляе галоўны герой. Як адзначаюць даследчыкі, “Крasiцкі, сінтэзуючы разнародныя літаратурныя ўплывы Свіфта, Лесажа і Вальтэра, стварыў арыгінальны польскі раман, адначасова сатырычны, утапічны і прыгодніцкі. У сваім героі ён паказаў неакласіцысцкую сумесь Гулівера, Жыль Блаза і Кандыда”¹. Але найперш у творах І. Крasiцкага адчуваецца ўплыў русаізму, які праяўляецца ў апісаннях натуральнага ладу жыхароў далёкага вострава, у прыняццях суладнага жыцця і працы ў сядзібе пана Падстолія. Такім чынам, Э.Т. Масальскі ўспрымаў вопыт еўрапейскіх утопій як напрамую, так і ў адаптаваным літаратурнымі папярэднікамі выглядзе.

Аналіз рамана *Пан Падстолиц* паказвае, што найперш гэта быў уплыў не рэнэсансных, класічных утопій Т. Мора і Тамаза Кампанэлы, а вопыт асветніцкіх утопій, у першую чаргу твораў Вальтэра *Кандыд*, або *Антымізм* і раманаў Ж.-Ж. Русо *Эміль* і *Юлія*, або *Новая Эліза*. У апошнім рамане Ж.-Ж. Русо стварае ўтопію Кларана, маёнтка Юліі д’Этанж і яе мужа, пана Вальмара, дзе найбольш гарманічна праяўляецца чалавечая прырода, пануюць мір, шчасце і ўзаемапаразуменне. Распавядаючы пра лад жыцця насельнікаў Кларана, пісьменнік ілюструе сваю сацыяльную і эканамічную тэорыю, выказвае погляды на разнастайныя аспекты чалавечага і грамадскага жыцця. Э.Т. Масальскі пераймае ад заходнееўрапейскіх мысляроў ідэю “ўсеагульнага добра”, у аснове якой ляжыць грамадская карысць і дабрачыннасць ва ўсіх яе праявах.

Апрача таго, пісьменнік меў рэальныя прататыпы свайго станоўчага героя, а прапанаваная мадэль сядзібнай утопіі пана Падстоліца абапіралася на прыклады з рэчаіснасці. Мікола Хаўстовіч у прадмове да твора ўказвае на рэальную аснову твора і называе найбольш вера-

¹ Р. Лебланк, *Русский Жильбаз Фаддея Булгарина*, пер. с англ. Е. Островской и А. Плисецкой [online], magazines.russ.ru/nlo/1999/40/leblank-pr.html [доступ: 4.03.2018].

годнага прататыпа галоўнага героя – Дамініка Манюшку, які ў маёнтку Раткаўшчына на Ігуменшчыне правёў мясцовую аграрную рэформу, заснаваў земляробчую школу і пансіят для сялянскіх дзяцей, стварыў лабараторыі, батанічны сад, здзейсніў шэраг іншых істотных пераўтварэнняў. Варта адзначыць, што былі і ранейшыя спробы рэфарматарскай дзейнасці – гэта чын Антоні Тызенгаўза, Ёхіма Храптовіча. Сучаснікам Э.Т. Масальскага быў добра вядомы вопыт Паўлаўскай рэспублікі, створанай Паўлам Ксаверыям Бжастоўскім у другой палове XVIII стагоддзя ў маёнтку Мерач на Віленшчыне. Пад уплывам асветніцкіх ідэй Ж.-Ж. Русо, а таксама сацыялістаў-утопістаў Т. Мора і Анры Сэн-Сімона ён правёў радыкальныя сацыяльна-эканамічныя рэформы, увёў мясцовае сялянскае самакіраванне. Э.Т. Масальскі піша: “прыемна аўтару заявіць, што ўсё тое добрае, пра што тэма дазваляе згадаць ці ў класі ў вусны пану Падстоліцу, узятая з рэчаіснасці, з учынкаў альбо выказванняў руплівых і адукаваных суайчыннікаў”. Ён не называе іхнія прозвішчы, “каб не абразіць сціпласць іх носыбітаў”¹. Такія прыклады асобных суайчыннікаў-рэфарматараў, бясспрэчна, паслужылі ў якасці правобраз-першаасновы ўтапічнай сядзібы пана Падстоліца, але Э.Т. Масальскі ідзе далей за рэальнасць, ён даводзіць такую рэфармаваную прастору да абсалюту. Пісьменнік стварае мастацкі вобраз ідэальнага свету, у якім гуманізм і чалавечы розум дазваляе рэалізаваць прынцыпы сацыяльнага міру і класавай згоды, увасобіць на практыцы прагрэсіўныя сацыяльна-эканамічныя ідэі, задзейнічаць, мабыць, увесь вядомы на той час еўрапейскі перадавы вопыт гаспадарання, прыстасаваўшы яго да айчынай глебы. Часам мастацкія часткі рамана падаюцца ілюстрацыяй да вялізнага інфармацыйна-даведачнага блока, які суправаджае твор. Тым не менш, сядзіба пана Падстоліца – гэта мастацкі вобраз ідэальнай прасторы, наколькі ён можа быць мастацкім ва ўтопіі, пакліканай не толькі эмацыянальна а, найперш, інтэлектуальна ўздзейнічаць на чытача.

Першае знаёмства з уладаннямі пана Падстоліца адбываецца праз уражанні яго гасця Уладзіслава. Малады чалавек цешыцца цудоўнымі краявідамі, якія скіроўвалі “ў свет фантазій пра шчаслівую нявіннасць першабытных жыхароў”². Аднак далей аўтар паступова разгортвае апісанні менавіта рукатворнага раю, які ўзнік за дваццаць гадоў руплівай і паслядоўнай працы пана Падстоліца. Калісьці “тут была глухамань, зарослая адным пустазеллем ды хмызняком, і ўражвала душу сваёй мёртвай неабжытасцю”³. Пан Падстоліц, як і гаспадары маёнтка Кларан, выступае тут як творца, які з хаосу і бязладдзя сфарміраваў спарадкаваны свет, “дзе па волі аднаго абывацеля разгортвалася незнаная дагэтуль краса жыцця, дзе людзі былі з іншымі пачуццямі,

¹ Э.Т. Масальскі, *Пан Падстоліц...*, с. 7.

² *Ibidem*, с. 212.

³ *Ibidem*, с. 213.

адукацияй, светапоглядам, благаславёныя Небам, захопленыя дабрадзейнасцю, чалавечай годнасцю і міласэрнасцю”¹.

Ж.-Ж. Русо лічыў жыццё і працу на зямлі самымі натуральнымі формамі жыццядзейнасці чалавека. Для Э.Т. Масальскага перавагі землеўласніка таксама відавочныя. Следам за Ж.-Ж. Русо пісьменнік сцвярджае, што ні адзін грамадскі стан не атрымлівае столькі выгод, як вясковы, бо апрача волі і жыцця на ўлонні прыроды мае “большыя, чым у якім-небудзь іншым стане, магчымасці чыніць дабро бліжнім”². Аргументацыя Э.Т. Масальскага, як бачым, некалькі адрозніваецца ад русаісцкай канцэпцыі жыцця ўдалечыні ад сапсаванай цывілізацыі. Ва ўмовах прыгонніцтва шляхціц-землеўласнік – абсалютны гаспадар сваіх уладанняў і паднявольнага людю, але пры гэтым ён асабіста надзелены магчымасцямі рэфармаваць і пераствараць рэальнасць, хоць бы ў межах прыватнай сядзібы. “На ўласнай зямлі, што б я не зрабіў, усё навечна застанецца маім, і я магу будавацца паводле ўласнае фантазіі, садзіць сады, паляпшаць глебу, вырошваць гаі альбо лясы, нарэшце, будаваць мануфактуры”³ – разважае адзін са шляхціцаў, аднадумца пана Падстоліца.

Калі раннія літаратурныя ўтопіі малявалі жыццё асобных дзяржаў на аддаленых экзатычных выспах, то ў літаратуры Асветніцтва магчыма звужэнне ўтапічнага локусу да адлюстравання прыватнага маёнтка. Герой Вальтэра, Кандыд, пасля таго, як пакінуў утапічную краіну Эльдарада і перажыў мноства нягод, суцяшаецца словамі ўсходняга мудраца: “Праца адганяе ад нас тры вялікія бяды: сум, распусту і нэндзу”. У выніку герой прыходзіць да жыццёвай пазіцыі: што б ні здарылася, “трэба вырошчваць наш сад”. У гэтым тэзісе выяўлена дзейсная асветніцкая пазіцыя, якая на месца пасіўнага сузірання і рэфлексій аб недасканаласці свету ставіць асабістую актыўнасць і працу на сваёй ніве і на сваім месцы. Пан Падстолиц заўважае, што чалавек “павінен шукаць шчасце і славу ў тым, каб у родных мясцінах палепшыць і абнавіць жыццё”⁴. Падобныя асветніцкія ідэі паляпшэння жыцця вакол сябе, практыцызм і вера ў навуковы прагрэс атрымалі працяг у пазітывізме другой паловы XIX стагоддзя, у сцвярджэнні неабходнасці “працы ў асноў”.

Калі традыцыйна ўтопіі ўключалі ў сябе матыў падарожжа і прасторавай ізаляванасці, то ўтопія пана Падстоліца існуе тут і цяпер. Яго ўладанні падаюцца Э.Т. Масальскім як міні-краіна з размытымі прасторавымі межамі, куды ўваходзіць не толькі маёнтак Падстоліца, але і сядзібы навакольнай шляхты, якая пераняла яго пераўтварэнні, фермерскія пасяленні сялян і нават горад з даволі вялікай колькасцю мануфактур. Гэта міні-краіна існуе як адно гарманічнае цэлае, часткі

¹ *Ibidem*, с. 247.

² *Ibidem*, с. 249.

³ *Ibidem*, с. 325.

⁴ *Ibidem*, с. 213.

якога знаходзяцца ў цеснай узаемасувязі і гаспадарчым узаемадзеянні. Пісьменнік у якасці ўзору прапануе чытачу сапраўдную прамысловую гаспадарку, дзе задзейнічаны найноўшыя методыкі і тэхналагічныя распрацоўкі. Шматлікія мануфактуры працуюць на мясцовай сыравіне, якая таксама вырошчваецца пры дапамозе інавацыйных спосабаў, тут квітнеюць разнастайныя рамёствы і вядзецца актыўны гандаль, сяляне пад працэнты кладуць грошы ў ашчадны банк і на назапашаныя працэнты купляюць фальваркі і паляпшаюць свой дабрабыт. Тут усё спрыяе развіццю прадпрымальніцкай ініцыятывы.

Як пісьменнік-навуковец Э.Т. Масальскі робіць выразны ўхл у бок эканомікі, але не абыходзіць увагай і пытанні сацыяльныя і маральна-этычныя. У яго ідэальным свеце ў адно злучыліся веды, навука і дабрачыннасць. Ён апісвае шчаслівае жыццё мясцовых насельнікаў, якія карыстаюцца безліччу сацыяльных прэферэнцый. Тут існуе пральня, сталовая, бальніца, бібліятэка, дзіцячыя яслі, сельскагаспадарчыя школы, дзейнічае іпатэка і страхавая каса, ёсць свае судовыя інстытуты, гэтак званыя “палюбоўныя суддзі парафіі”. Жыццё розных саслоўяў напоўненае актыўнай, дзейснай, узаемавыгаднай працай і здаровым прагматызмам. Па-сутнасці Э.Т. Масальскі паказаў у сваім рамане асветніцкую буржуазную ўтопію, прыстасаваную да навукова-тэхнічных рэалій XIX стагоддзя, сапраўдны буржуазны рай, заснаваны на гуманістычных прынцыпах маральнага раўнапраўя ўсіх членаў супольнасці.

Э.Т. Масальскі памкнуўся звязаць тое, што можа шчасліва спалучацца толькі ва ўтопіі: прагматызм, скіраванасць на асабістае ўзбагачэнне і маральна-этычныя каштоўнасці, патрэбы чалавечага духу. Але ва ўтопіі свая логіка сцвярджэння ідэалу, ды і пісьменнік перакананы ў іх узаемаабумоўленасці: “Там дабрачыннасць расквітнее, дзе чалавек ўбоства альбо цяжкія абставіны не змушаюць да злачынства, дзе ён упэўнены, што атрымае ўзнагароду за працу, і што ў самой дабрачыннасці – невычарпальная крыніца яго дабрабыту”¹.

Пісьменнік рэалізаваў у творы шырокі спектр асветніцкіх сацыяльна-ўтапічных ідэй, блізкіх да русаізму. Варта адзначыць, што русаізм – гэта шматпланавая і шматузроўневая з’ява. Як адзначаў Юрый Лотман, “структурная ёмістасць, складанасць арганізацыі, з аднаго боку, дазваляла русаізму выступаць на працягу доўгага перыяду еўрапейскай цывілізацыі ў якасці адной з вядучых культурных ідэй, а з другога, – абумовіла тое, што засваенне гэтых ідэй нязменна было пераасэнсаваннем, інтэрпрэтацыяй, перакладам іх на мову іншых ідэалагічных структур”². Э.Т. Масальскі пераймае і інтэрпрэтуе ў рэчышчы адметнай айчынай сітуацыі многія асноватворныя прынцыпы сядзібнай утопіі

¹ *Ibidem*, с. 310.

² Ю. Л о т м а н, *Руссо и русская культура XVIII – начала XIX века* [у] Ю. Лотман, *Собрание сочинений*, т. 1: *Русская литература и культура Просвещения*, Москва 2000, с. 145.

Кларана. Найбольш актуальнымі для пісьменніка аказаліся дэклараваныя Ж.-Ж. Русо прынцыпы міжчалавечых стасункаў у сям’і, паміж бацькамі і дзецьмі, гаспадарамі і слугамі, адносінамі чалавека і прыроды, пытанні асветы і адукацыі, правілы рацыянальнага гаспадарання.

Уладары маёнтка Кларан “болей стараюцца палепшыць сваю гаспадарку, чым пашырыць свае ўладанні”¹. Насельнікі ўтопіі Э.Т. Масальскага тонка адчуваюць прыгажосць прыроды, але не проста карыстаюцца яе дабротамі, а пераствараюць, узбагачаюць за кошт паляпшэння глебы, адаптацыі паўднёвых экзатычных раслін, засваення новых сельскагаспадарчых культур. “Цяжка вызначыць межы прыроды і чалавечых намаганняў. Ласка Божая дала людзям панаванне над зямлёю,”² – кажа пані Падстолицава. Тым не менш, як паказвае аўтар, гэта не спажывецкае стаўленне да прыроды, а гарманічнае і плённае з ёй узаемадзеянне. “Толькі парадак, толькі ўменне памножыць і ўмацаваць карыстанне дабротамі могуць пераўтварыць прыемнасць у шчасце”,³ – сцвярджае пан Вальмар у рамане Ж.-Ж. Русо. Камфорт і прыемнасць без раскошы і пыхі, здольнасць абмяжоўваць жаданні мэтазгоднасцю вылучаюць і жыццё дома Падстолица.

Пры ўсёй крытыцы цывілізацыі Ж.-Ж. Русо не заклікаў да яе разбурэння і вяртання да першабытнага “натуральнага стану”. Ён меў на ўвазе найперш адраджэнне чалавечай прыроды, яе вяртанне да “натуральнай дабрачыннасці” праз правільнае выхаванне і выпраўленне хібаў грамадства. Увасабленнем гэтага і служыў узорны маёнтак пана Вальмара і Юліі д’Этанж, дзе адносіны паміж людзьмі прасякнуты такой “натуральнай дабрачыннасцю”, сардэчнымі пачуццямі і рэгулююцца найперш правіламі маральнасці. Па падобных прынцыпах будуюцца ўтопія чалавечых і міжсаслоўных стасункаў у рамане Э.Т. Масальскага: “Мы з маленства ўнушаем дзецям, што любоў да бліжняга, альбо грамадскае дабро, павінна быць матывацыяй усіх учынкаў чалавека, які жыве ў грамадстве”⁴. Асноўным маральным крытэрыем чалавечых учынкаў для абодвух пісьменнікаў з’яўляецца сумленне ў яго хрысціянскай трактоўцы як духоўнага інстынctu, які больш чуйны за розум у адрозненне дабра ад зла. Савойскі вікарыі у рамане Ж.-Ж. Русо *Эміль, або Аб выхаванні*, які пастулюе асновы натуральнай веры, гаворыць, што ў глыбіні душы кожнага чалавека жыве прыроджаны пррынцып справядлівасці і дабрачыннасці: “Сумленне, сумленне! Божы інстынкт, бессмяротны і нябесны голас, непадкупны суддзя дабра і зла, які робіць чалавека падобным Богу”⁵. Э.Т. Масальскі вельмі блізка паўтарае ў рамане гэты духоўны прынцып: “Воля Божая аб’яўляецца

¹ Ж.-Ж. Руссо, *Юлия, или Новая Элоиза*, Москва 1968, с. 309.

² Э.Т. Масальскі, *Пан Падстолиц...*, с. 345.

³ Ж.-Ж. Руссо, *Юлия...*, с. 321.

⁴ Э.Т. Масальскі, *Пан Падстолиц...*, с. 262.

⁵ Ж.-Ж. Руссо, *Эмил, или О воспитании* [online], www.klex.ru/bob [доступ: 14.04.2018].

чалавеку праз ягонае сумленне... У сумлення ёсць голас, незалежны ад нас, бо ён паходзіць ад Бога, які нам кажа, што кепска, што добра”¹.

Ні Ж.-Ж. Русо, ні Э.Т. Масальскі не адмаўляюць сацыяльнай дыферэнцыяцыі. “Розніца станаў у грамадстве не прыніжае аднаго чалавека перад другім, а з’яўляецца толькі ўстаноўленаю формай парадку,”² – сцвярджае пан Падстолец. Э.Т. Масальскі заклікае да абнаўлення сацыяльных адносін і імкнецца паказаць у рамане розныя пласты грамадства, – землеўласнікаў, сялянства, рамесніцтва, купецтва, – як аднолькава значныя і паважаныя сацыяльныя групы. Адно з дыдактычных павучанняў Падстолеца гучыць наступным чынам: “Шчаслівым робіць чалавека стараннае выкананне абавязкаў, а ўзвышае над іншымі больш высокая ступень тае карысці, якую ён прыносіць”³.

У ідэальным маёнтку свайго героя Э.Т. Масальскі яднае праявы розных эпох: калі гаспадарча-эканамічная дзейнасць мае капіталістычны характар, то ў адносінах паноў да сялян твор нагадвае архаічную патэрналісцкую ўтопію. Адна з сялянскіх невыпадкова назвала пана Падстолеца за яго дабрачыннасць – “намеснік Бога на зямлі”. Мудрае бацькоўскае панаванне над прыгоннымі, якое пісьменнік паказаў у сядзібе Падстолеца, – гэта прыклад таго, з чаго павінна пачаць шляхта. На першапачатковай стадыі рэформ пісьменнік не адмаўляе прыгону, маючы на ўвазе высокі грамадзянскі абавязак і велізарныя магчымасці шляхты ва ўласных уладаннях. “Перш-наперш павінны мы зрабіць іх людзьмі, а потым вольнымі,”⁴ – сцвярджае герой рамана. Асноўнымі рэгулятарамі ў сядзібным супольніцтве з’яўляюцца прынцыпы сямейных стасункаў, заснаваныя на ўзаемапавазе і любові. У рамане Э.Т. Масальскага сяляне свой зварот да грамады, якая складаецца са шляхты, прыгонных і слуг, пачынаюць з паказальнай фразы: “Бацькі і браты!”. Такі стан рэчаў падаецца аўтару правільным і гарманічным, але дасягальным толькі ў такім ідэальным свеце, якім ёсць сядзібная прастора пана Падстолеца і яго аднадумцаў-суседзяў. Тут мажліва тая ўнікальная сітуацыя, калі падчас агульнай узрушанасці святкавання Дажынак “дзеці рынуліся ў абдымкі сваіх бацькоў, слугі – у абдымкі паноў, і першы, можа, раз на зямлі сяляне шчыра абдымаліся са сваімі панамі”⁵. Э.Т. Масальскі адчувае пэўную хісткасць і нетрываласць такіх ідылічных, “сямейных” узаемаадносін паноў і падданных. Са скрухай адзначае Падстолец, “хто ж можа гарантаваць, што сярод наступнікаў маіх не з’явіцца які-небудзь Харунжы, што зноў ператворыць іх у быдла альбо прадасць у рэкруты”⁶. Калі пісьменнік апісваў гаспадарча-эканамічныя дасягненні пана Падстолеца, ён выглядаў куды больш упэўненым і аптымістычным.

¹ Э.Т. Масальскі, *Пан Падстолец...*, с. 255.

² *Ibidem*, с. 265.

³ *Ibidem*, с. 355.

⁴ *Ibidem*, с. 49.

⁵ *Ibidem*, с. 333.

⁶ *Ibidem*, с. 283.

Такім чынам, Э.Т. Масальскі, натхнёны рэфарматарскім вопытам асобных адукаваных сучаснікаў, стварае вобраз ідэальнай сядзібнай мадэлі пана Падстолицы, у якой спалучае тыпалагічныя рысы асветніцкай утопіі з айчыннымі рэаліямі і патрэбамі новага стагоддзя. Письменнік усведамляў істотнае адставанне Літвы-Беларусі ў параўнанні з еўрапейскім сацыяльна-эканамічным і прамысловым вопытам, таму яго ўтапічны праект мае выразны "тэхнічны" і гаспадарчы ўхіл. Калі сацыяльны лад у яго рамане лібералізуецца, але ў прынцыпе застаецца без кардынальных змен, то ў гаспадарчым і навукова-тэхнічным плане гэта памкненне наперад, да рашучых пераўтварэнняў. Ствараючы ідэальную сядзібу пана Падстолицы, аўтар паказвае магчымыя спосабы выхаду з эканамічнага крызісу і мадэрнізацыі архаічных сацыяльных адносін.

Ці ўсведамляў Э.Т. Масальскі, што піша своеасаблівую ўтопію? Відавочна, не. Яго раман – жаданне супрацьпаставіць кансерватыўнасці і інертнасці гаспадарчага і эканамічнага жыцця, сацыяльным шаблонам прамінулых гадоў мадэль ідэальнага свету, якая дала б чалавеку і грамадству стымул для самаразвіцця. Як, у прынцыпе, і Ж.-Ж. Русо не ствараў свядома ўтопіі, апісваючы жыццё Клара, а найпераш ілюстраваў свае філасофскія канцэпцыі ў дзеянні. Увогуле, многіх аўтараў мінулага здзівіла б сучасная ацэнка іх твораў. Чаму раман *Пан Падстолицы*, пры ўсім тым, што аўтар абапіраецца на рэальны айчынны і агульнаеўрапейскі прамыслова-гаспадарчы вопыт і дасягненні ў сацыяльнай сферы, усё-такі суадносіцца з утапічным жанрам? Твору Э.М. Масальскага ўласціва яшчэ адна вельмі істотная рыса ўтопіі: створаная пісьменнікам складаная, шматузроўневая ідэальная мадэль немагчымая ва ўсёй сваёй паўнаце і цэласнасці ў тых грамадска-палітычных і сацыяльна-эканамічных умовах, у якіх пісаўся твор. Гэта гіпатэтычная канструкцыя, не рэальная да ўвасаблення ў сапраўдным свеце ў той шматкампанентнай і гарманічнай форме, у якой яна паказаная ў свеце мастацкім. Але менавіта сама недасканалая рэчаіснасць з усім комплексам нявырашаных праблем дае стымул для стварэння ўтопій.

Iryna Burdeljova

The Novel "Pan Podstolic" by Edward Tomasz Massalski among European Literary Utopias

A b s t r a c t

The novel by Massalski reveals distinctive features of an Enlightenment bourgeois Utopia, adapted to the national reality and achievements of scientific, technical and socioeconomic thoughts of the 19th century. The author of the article studies Massalski's interpretation of Rousseau's ideas and draws a comparison between the ideal socioeconomic structure of Pan Podstolic's estate and the Utopia of Claran manor in the novel, "Julie, or the New Heloise". Massalski created an artistic image of an ideal country estate, basing on reformative activities of educated compatriots. That image involves the experience of West European Utopias and national traditions of Enlightenment literature with a popular concept of class solidarity and the idea of "a good master".